

ХУДОЖНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЛІТОПИСАХ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У добу Пізнього Середньовіччя (XIV–XV ст.) відбувається важливий процес відновлення суспільного і культурного життя на українських теренах, які відроджувалися після навали монголо-татар. Входження національних територій до складу Литовсько-Руського князівства, в якому роль державної мови виконувала руська, сприяло розвитку літописання як жанру, який репрезентував художні осмислення і трансформації ідеї державності в історичному контексті. Ідеї літописного зведення «Літопис Руський» були продовжені та розвинені в західноруських (литовсько-руських, литовсько-білорусько-українських) літописах і Короткому Київському літописі. Ці пам'ятки засвідчили не тільки тяглість літературної та суспільно-історичної, державної традиції, а й усвідомлення Русі у складі Литовсько-Руської держави як спадкоємиці Києворуської держави. Пізньосередньовічні літописні тексти, створені у XIV–на початку XVI ст., були вперше використані як історичні джерела з державності у творчості барокового українсько-польського митця Матвія Стрийковського. Це поклало початки формування традиції їх сприйняття як джерел, у яких художньо тлумачаться ідеї державності відповідно до нових історичних викликів. Назва «литовські літописи» свідчить про те, що тексти постали в епоху Литовсько-Руської держави. У західноруському літописі було використано як джерела волинський, київський, подільський, володимирський літописи, польські хроніки, офіційні акти, придворні записки. Було узагальнено й осмислено традиції тлумачення ідеї державності та подано їх літописне бачення відповідно до викликів нової доби. Всі списки літопису ґрунтуються на художньому тлумаченні ідеї державності в історичному контексті, починаючи від часів Київської Русі та згідно зі становищем руських земель у складі Литовського князівства.

Перша частина західноруського літопису «Сказання про вірних святих князів руських» являє собою короткі відомості, доведені до 1427 р. і

почерпнуті з київських і новгородських літописів. Фактично це літопис зі щорічним викладом подій, які описуються з огляду на утвердження історичної значущості ідеї державності. Друга частина називається «Літописець великих князів литовських» і є за своїм характером хронографічною (1431–1446). Хоча принцип хронології тут дотримується не всюди. Для укладачів головним є репрезентувати саме художні тлумачення ідеї державності, її бачення сучасними літописцями, які по суті виступали ідеологами Литовсько-Руського князівства, фіксуючи спадщину Київської Русі в його складі, визначаючи спорідненість на політичному, суспільному, культурному і релігійному рівнях руських і литовських земель. Продовженням цієї частини є третя частина (1447–1505), присвячена художнім інтерпретаціям західноруських і південноруських земель. Загалом західноруський літопис представляє собою глибокий синтез різноманітних заміток, фактів, оповідань, повістей, сказань, головна місія котрих полягає у відображенні політичних і міжусобних протистоянь між литовськими князями, утвердженні на фоні їх ідеї єдності держави, апелювання до досвіду Київської Русі, застереження не повторювати помилки предків і зберегти цілісну державу для нащадків.

Починається Литовський літопис художніми тлумаченнями оповідей із міфічної історії Литви, які покликані репрезентувати походження литовської еліти від давнього роду у древньому Римі. Історія стародавньої Литви та формування її державної ідеї репрезентовано у міфічному світлі. Історичний первінь є другорядним поряд із домінуючим легендарно-художнім тлумаченням фактів і подій минулого. Рід литовського князя Гедиміна пов'язується з родом римського імператора Августа, який правив усім світом. На початку «Літописця великих князів литовських» подано перелік семи синів князя Гедиміна. Ольгерда представлено як батька короля Ягайла, Кейстута названо батьком самого князя Вітовта. Описується протистояння Кейстута з Ягайлом, усобиці між ними за владу. З оповіді відчувається, що літописець був сучасником описуваних подій і він категорично засуджує усобиці як такі, що руйнують цілісність держави. Відповідно, запорукою розвитку державної ідеї бачиться саме єдність країни. Детально розповідається про династичний шлюб Ягайла з Ядвігою – донькою польського короля і прийняття ним католицизму. Це спричинило активне поширення католицизму на теренах Литви. Далі мовиться про втечу Вітовта до німців, і переслідування його Ягайлом, про

невдалий похід полоцького князя Андрія і смоленського князя Святослава проти Литовського князівства, в контексті чого звучить заклик до князів єднатися і берегти цілісність держави. Обширне і детальне оповідання присвячене розповіді про те, як було завойовано Поділля. Місія літописця при цьому полягає в історичному і державному обґрунтуванні приналежності краю до Литви, а не до Польщі. Саме литовські князі Корятовичі стали фундаторами Кам'янця та інших міст, а також захисниками Поділля від татарських набігів. Потім князь Вітовт підпорядкував собі все Поділля. Розповідається про протистояння Литви і Смоленського князівства. Образ смоленського князя Андрія є досить негативним, його представлено як противника Литви. Детально також описано у літописі боротьбу Литви і Москви за землі Смоленщини.

Епілогом оповідей про великого литовського князя Вітовта є «Похвала великому князю Вітовту», що фактично являє собою окремих художній твір, перейнятий ідеєю литовського патріотизму, національної та політичної незалежності Литви від Польщі. Саме тут найбільш повно і чітко прозвучала ідея державності Литовського князівства, у складі якого мислилися й руські землі. Твір характеризується піднесенням панегіризмом, у ньому наголошується на заслугах Вітовта, його внескові у розбудову Литовсько-Руського князівства. Дослідники вбачають ряд подібностей між оповіддю про Поділля і панегіриком на честь князя Вітовта. Очевидно, що обидва тексти були первісно написані офіційно, при дворі, проте далі зазнали суттєвих змін.

Загалом литовська частина літопису значно більша, ніж загальноруська. Якщо остання ґрунтується на північно-східних джерелах, то литовська є фактично оригінальною, базованою на місцевих литовських записах. Загальноруська частина репрезентує короткі описи загальних подій, тільки наприкінці приділяючи увагу суто литовським. Натомість литовська частина присвячена виключно литовській історії. Характерною ознакою цієї частини літопису є глибокий і піднесений патріотизм, сповнений усвідомлення власної державності. Багато уривків у складі літопису – це батальні оповідання, зокрема повість про боротьбу князя Ольгерда з Москвою, сказання про битву на річці Ворскла 1398 р. з татарським царем Темиртиклеєм, оповідь про битву волоського воєводи Стефана (1497) з польським королем Ольбрахтом 1497 р., оповідання про битву великого князя Литви Олександра 1499 р. з московським князем Іваном Васильовичем. Наприкінці літопису вміщено розповідь про русько-

українського князя Костянтина Острозького, посланого литовським князем Олександром супроти московського князя Івана. Розповідається, як у битві на Смоленщині під Ведрошем російські війська отримали перемогу над литовцями, а сам Острозький потрапив у полон. У розповіді передано психологічний стан у війську, настрої воїнів перед боем і після отриманої поразки. Очевидно, автор був сучасником тих подій, адже він детально описує і передає враження від них, а також називає точні роки, місяці й дати подій. Загалом західноруський літопис, що став візитною карткою правління князя Вітовта, репрезентував опис епохи розквіту і початку занепаду Литовської держави та її ідеї. Задуманий Литовський Звід 1446 р. завершено не було через занепад держави. Початком цього стала смерть князя Вітовта, який був промотором держави та її культури.

Короткий Київський літопис («Начало руських князів Руського князювання») вміщено у складі Супральського списку. Складений цей літопис було на початку XVI ст., хоча він цілком і повністю витриманий у традиціях епохи Пізнього Середньовіччя. Події в літописі охоплюють період від 862 р. до 1515 р. Особливо детально описано події, основані на враженнях літописця, що датуються 1491–1516 рр. Щодо авторства літопису, то називають вихідця Києва чи Волині, оскільки події цих земель описано тут найбільш детально. Перша редакція літопису завершується подіями 1382 р., друга – 1405 р., третя – 1461 р., четверта – 1505 р., куди додано й опис подій 1481–1500 р. Яскраво вираженим є південнослов'янський патріотизм автора, у світлі якого репрезентовано весь матеріал пам'ятки. Тут багато важливих подій, які стосуються Київщини, Волині, Литви, Білорусії XIV–XV ст. Фактично центральним у літописі є образ князя Костянтина Івановича Острозького, політика якого ґрунтувалася на синтезі православної віри з вірнопідданством литовському князеві й польському королеві. Саме його вони відправили у 1515 р. на битву з московським князем Василем III під Оршею, де український володар отримав блискучу перемогу. Цей уривок літопису визначає спільність державної ідеї Литви та Русі у складі одного державного утворення. Загалом цій події присвячена рогорнута оповідь літопису. Автор порівнює князя Костянтина Острозького з македонським царем Олександром, індійським правителем Пором, сином Ровоама – Авієм та іншими всесвітньо відомими правителями. Водночас головним ворогом Литовсько-Руського князівства автор оповіді бачить татар. Літопис є пам'яткою світською, що виявляється в поясненні причин перемог і

поразок, описах природи, оцінках історичних фактів і персонажів. Загалом літописання епохи Пізнього Середньовіччя стало свідченням того, що державницька, політична, культурна, церковна і літературна традиції на руських теренах після падіння Київської держави не були втрачені, вони поступово відроджувалися, набували подальшого розвитку. А художні трансформації державницької ідеї визначали напрямки літописання доби Пізнього Середньовіччя, коли русько-українські землі перебували у складі Литовсько-Руського князівства.